

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО.

НАРОДНИЙ ДІЯЧ.

ОПОВІДАННЯ.

I.

З серцем хрюпнувши дверима Вася увійшов до себе в кімнату і то пощипуючи себе за те місце, де повинні бути вуса, то потираючи по голові стриженій під їжака, почав ходити швидко й нервово. Тай справді, їй Богу, як його не сердить ся! Васі 22 роки, Вася, здаєть ся, самостійний уже чоловік, Вася бувший студент київського університету, „виключений за безпорядки“. Так таки виключений, виключений! Вася се раз-у-раз з чистим серцем буде говорити, щоб там не базікали його вороги. Вася не перечить (від правди він не ухиляв ся ніколи і не хоче ухиляти ся), що він не ходив цілий рік на лекції і без безпорядків, що він навіть не знав, за віщо його виключають. Се правда, та про те факт фактом, що його виключили. І він має право робити все, що душа його забажає. Тай справді, як він доси тільки знав, що їздив з шансонетками, бенкетував по цілих тижнях, кидав грішми і всіми своїми молодими силами по всяким притонам, йому мати нічого не говорила, присилала навіть грошей. А тепер, як він рішив (так, рішив і твердо рішив!) покінчити з тим, почати нове, розумне життя, — йому не дають! Ну, розсудіть самі, Бога ради! Діло стоїть так: Вася познайомив ся раз з однією панночкою, гарненькою — треба додати — панночкою, але се Васі все одно, головне те, що з панночкою-Українкою. Познайомив ся Вася і в той же вечір догадав ся, що він — і по крові, і по роду і по симпатіям* — Укра-

їнець. А на другий день він почув, що в йому таять ся великі ідеї, широкі наміри, незвичайна сила. Про се, звісно, зараз же дізнала ся панночка, а за панночкою один гурток, в яким панночка була членом, і Васю ввели в гурток, і Вася в мент переродив ся. Вася переродив ся, справив хрестини в „Аркадії“ з шансонетками, попрощав ся з ними, з гуртком, і поїхав до себе в село, де у його була вдова-мати і 600 десятин власної від батька землі. Ну, по-судіть самі, як йому тепер бути: він виніс з кімнати килимки, крісла, ліжко на пружинах, диван, м'ягкі табуретки, повикидав Поль-де-Кока, Золя, постелив на простих дошках одіяло, поставив простий стіл, поклав на його Шевченка, Толстого і Бокля, і все се — неприємно його матери. Ну, скажіть Бога ради, на віщо Васі, Васі, який переродив ся і справив навіть хрестини, який уже не — Василь Семенич Головатий, а — народній діяч, який листуєть ся з гуртком, якого поважає сама панночка за його ідеї, який відкинув ся від своїх сусід-знайомих і зілляв ся з народом, на віщо, скажіть, сьому Васі м'ягка постіль, килимки, крісла, Поль-де-Кок?! Сьміховина тай годі! Ні, з сього часу годі! Годі, годі й годі! Вася — самостійний господарь і має право робити все, що сам захоче, а не мати. Крісла, пружини — розкіш, а розкіш у такому ділі не повинна бути. Або народ, або розкіш, одно з двох. Народ, народ! Се — велика сила, страшенно велика сила, але неосвічена, темна. Ну, та дасть Біг, прийде час і освітить ся. Освітить ся, освітить ся, Вася чує се. Аби більше тільки робітників, і освітить ся. Тепер буде так. Вася кидає все нікчемне, кидає університет, усякі забавки і працює для народа. Сам буде в полі, сам коло машини, сам розчот давати, сам продавати, купувати, все сам. Відносин з народом буде багато, народ зрозуміє його наміри, народ побачить ясними очима всю наготу свою, засоромить ся, зжахнеть ся і сам попросить у Васі одежі закрити наготу свою. І Вася не відкаже, він з щирим серцем дасть їм сю одежу.

Він їм навіть уже дає й тепер, але вони, здаєть ся, ще не вздріли зовсім нагоди своєї. Але нехай не подумає хто, що Вася — соціаліст, революціонер, Боже сохрани! Він тільки працює на українському ґрунті, він тільки хоче дати народови освіту таку, яку народ сей може прийняти, яку може зрозуміти. Се і в гуртку говорилось; се й сам Вася говорить і буде говорити всім і кожному. Нехай на його брешуть, нехай доносять, нехай навіть забе-

руть у тюрму, він буде твердий у своїх думках, він постраждає за ідею, він умре навіть за сьвяте діло. Боже мій! та хіба сам Вася не розуміє, що революція в Росії неможлива, що народ український неприхильний і трохи до сього, що він сам, Вася, не відчуває в собі ніяких дум на працю революції! Але скоро Українець не може вчити ся по російському, не може говорити й читати на чужій мові, треба дати йому на його мові, треба освітити його рідним світлом. Се й в гуртку говорилося нераз, се й Вася раз-у-раз говорить і буде говорити всім і кожному. І матери і Сігізмунду Станіславичу скаже. Мати його добра, він знає, і Сігізмунд Станіславич добрий. Хоча про матір його ходить чутка, що у неї в спальні сплять три лакеї по одному кожну ніч, а на четверту ходить Сігізмунд Станіславич, що... ет! варт говорити! він сьому не вірить, за лакеїв не вірить. Що Сігізмунд Станіславич... Ну, так що?! Вася розуміє, що мати його ще молодда, гарна, що вона також чоловік, що... словом, тут нема нічого, що вона полюбила чоловіка. Вася — чоловік 20-го віку, чоловік освічений, що давно вже покинув старі видумки про законний шлюб, про вінчання і т. н. Вася знає, що мати його добра, любить його, що його ідеї гарні, наміри чесні і він піде до неї, припаде їй на груди і скаже, хоча по російському, але так і скаже: „Мамо! я — ваш син, ви — моя мати. Полюбіть мої ідеї і будем у-купі працювати!“ І вона (о, Вася се прямо таки чує серцем!), вона обійме його, поцілує і скаже: „Вася! ти любиш сі ідеї, люблю й я їх!“ І будуть тоді у-купі вони працювати.

І встав Вася з простої табуретки і пішов до матери. В суміжній кімнаті горнична Катя як раз щось робила біля вікна і наспівувала:

„Вийди, дівчино, вийди, рибчино,
Поговоримо з тобою!“

— Молодчина Катя — подумав Вася — українську пісню співає! — І повернувшись до неї, ласкаво спитав:

— А не знаєш, Катю, де пані?

Почувши його голос Катя здригнулась і трохи засоромилась.

— Я питаю, не знаєш, де пані? — засьміяв ся Вася. — Чого влякалась?

— Та ви так... раптово... Пані, здасть ся, у себе.

— А ти біжи поглянь і мені скажи; я піджду.

— От я січас.

— Стій, стій! Як ти сказала останнє слово?

Катя зупинилась, підняла брови і здивувалась.

— Я нічого не говорила... Яке слово?

— Ні, ні, як ти сказала? Ти сказала „сїчас“. Ну, що се таке „сїчас“? Ну, що воно таке?

Катя ще більше підняла брови і навіть перелякала ся.

— Та що ж тут такого?

— Та тут нічого такого нема, але на віщо ти говориш „сїчас“, коли можеш сказати „зараз“. Хиба ти не розумієш, що ти плутаєш руську мову?... Ти скажи мені, читала ти Шевченка? Чи ні, ні... Я й забув... Ти читати вмієш?

— Ні!

— Ну... І тобі не сором? Чому-ж ти не навчилась? Хиба можна...

— От ще! чого знайшла-б соромити ся, хиба я панночка?

— Панночка! Хиба тільки панночкам можна вміти читати, хиба освіта тільки їм потрібна? По моему освіта скоріще потрібна простому народови... Бо... ти не знаєш, але темнота... чи то пак... темрява... Ну, так, темрява, по українському буде „темрява“... Так, я говорю...

— Ой, паничу! — оглядаючись на двері благала Катя. — Я вже підю, а то пані як побачуть, то знов будуть сьміяти ся з мене, скажуть, що я знов до вас ночувати хожу... Бо вони тоді бачили, як ви впускали мене до себе...

— Ну, от! я їй одно, а вона мені „ночувати“. Що перш було, то годі вже тепер; я тепер иньший, щоб ти знала... А по руськи... Ну, йди, йди.. боїш ся!

— Ох-хо-хо! — важко зітхнув Вася, як Катя вийшла. — Роботи, роботи скільки! Ся читати не вміє, той книжки ніколи не бачив... Ні, годі, годі! Скоріще за працю, скоріще! От мати... Ні, мати добра... Треба з нею по російському... Що ж таке, що по російському? Говорять же по французькому... Треба бути тільки твердим, прямо твердим, як... як... ну, як камінь, — камінь твердий... Словом, стояти на своєму і пас!

— Пані в спальні! — просунувши голову в двері промовила Катя і зараз же заховалась.

— Ну, Господи поможи! — шепнув Вася і твердо ступаючи пішов до матери.

— Я, мамо, — почав Вася по російському вступаючи в кімнату матери і підходячи до неї, — прийшов серіозно побалакати з вами...

— Ой, Господи! — засьміялась мати. — Ти мене лякаєш! Сідай, сідай, голубе, і викладуй усе своє серіозне!

— Ну, от тепер треба сказати: „Мамо! я — ваш син!“ — подумав Вася і промовив: — Нам треба вияснити... вияснити... все чисто...

— Ну, і виясний... Тільки, голубчику мій, на віщо ти начепив на себе сю товсту, гидку сорочку? Фу, та від тебе прямо таки мужиком несе! Ха-ха-ха! Ну, чудачок ти мій!

— От, мамо, я про се й хочу поговорити! — похмуро промовив Вася. — У вас такі погляди на се діло, у мене такі... Я -- ваш син, ви — моя мати...

— Ха-ха-ха! — весело відкинулась на спинку крісла мати. — „Я ваш син!“ Ох, сього, їй Богу, не можна подумати! Почепив сорочку сю, чоботи, шаравари кучерські і лізе в мої сини. Ха-ха-ха! Ах, ти комік, комік! Ну, й на віщо тобі се, га?

— У кожного свої погляди...

— Постій! А не краще одягтись у чисту одежу, причесати ся?... А тобі так до лица був блакитний комір студентського сюртука... Їй Богу... Ти сам блондин, в батька ти весь... Потім... Ха-ха-ха-ха-ха! Повиносив крісла, килимки, м'яке ліжко...

— Мамо! — перебив Вася. — Ви мені одно скажіть... і ще от що: не сьмійтесь...

— Та як же, любий, не сьміяти ся?

— Ну, так я піду і... словом, ми розійдемося. Ви мені прямо скажіть, як ви дивитесь на се... Я, ви самі добре знаєте, вже чоловік самостійний, я можу робити, що захочу... І буду робити... Але мені хотілось би, щоб ви теж... як небудь... ну, не то що помогали, а... ну, хоч дивились би на се... з другого боку... Так ви мені серіозно скажіть, як ви дивитесь на се?

— Хм... — усьміхнулась мати і почала прикусивши губу: — Я тобі от що скажу. Я тобі намалюю два малюнки. Слухай... От ти тепер сидиш: в простій сорочці, товстій, гидкій, ріже тіло... Ріже, правда?

— Я думаю, для тіла се... навіть... корисно... плоть... уби-ваєть ся...

— Ну-ну... Словом, сорочка ріже тіло, чоботи мабуть муляють... Ти спиш тепер на простих дошках, обідаєш якесь чорт-зна-що...

— Чого-ж чорт зна що?

— Чорт зна що, чорт зна що, я коштувала... Ти раз-у-раз у клопоті, турботах, раз-у-раз з мужиками... Се... я не говорю, що се погано, я сама... ти-ж знаєш, бідному мужичкови не відкажу... Але й не турбуюсь за всіх... А ти думаєш, вони тобі дуже дякують? Ха-ха-ха-ха! Як раз... Вони про тебе думають, як ти думаєш про їх? Вони сьміють ся з тебе...

— Мамо, се раз-у-раз...

— Так на віщож се? Потім... ти не перебивай... Потім ти роздаєш якісь книжечки, се може зробити погане вражіння на поліцію і тебе схоплять. Ну, хоча нічого тобі не буде, але все таки неприємно... Потім... отсе головне по мойому; ти бігаєш за Галькою по селу, даруєш їй хустки, перстеві, дорогі намиста...

— Мамо!

— Стій, стій, я памятаю, тоді ти будеш малювати. Ну, так один такий малюнок: ти брудний, голодний, розкудовчений, з якимись ідеями на язиці, ганяєш за гарненькою дівчиною по селу на сьміх людям, роздаєш робочим книжечки, увільнив від праці Сігізмунда Станіславича і взяв на свої плечі весь клопіт... Так? Для чого се не будемо говорити?

— Ні, мамо! — сумно промовив Вася. — Се перш усього треба було-б спитати... Сей малюнок ваш — для блага ближнього, для освіти неосвіченого, для добра і правди...

— „Братства, свободи і рівности“? Знаю, знаю! Ох, ти комік хороший мій! Ну, а други-и-ий малюночок... Ось послухай, та пильне-е-енько... Другий такий. Ти — в студентському сюртуці з блакитним коміром... Ні, ні, не так, не так... Почнемо так.. Прокидаєш ся ти в ранці... Ну, не в шестій, як ти тепер устаєш, а в десятій або одинацятій. Устаєш, ні, ні, не встаєш, а тільки прокидаєш ся. М'ягка постіль, так те-е-пло, ні-ї-жно... по тілу яка-сь пестош... Ти потягуєш ся, закриваєш очі і... нагадуєш учорашній вечір... або і всю ніч... Коло тебе, нагадуєш, лежала вона...

— Мамо! се вже... багато...

— Ха-ха-ха! Ти-ж знаєш, що я з тобою як з щирим другом раз-у-раз балакаю... Тай що тут такого?! Не перебивай краще,

а слухай... Коло тебе лежала вона — не та замазюрена Галька а чистенька, пахуча Галя... Ну, ну, ну, не буду, не буду!... Нагадуєш і ковтаєш слюнки... Потім устаєш помалесеньку, потягуючись, поспівуючи, що хочеш, кличеш Василя і велиш йому подати тобі чи кофе, чи чаю з чудовою сметанкою, з смачненькими мазуриками... Потім одягаєшся і виходиш чистенький, гарненький. Ідеш собі у садок, похочаш, поспівуєш... Потім хто небудь приїзжа до нас, ти не ховаєшся, як робиш тепер і як не робив торік, а виходиш, балакаєш, тебе слухають, бо ти розумненький таки (хоча трошки й дурненький!), ти всіх чаруєш... Потім вечір... Я граю на п'яніно, ти співаєш, світить у вікно місяць, із саду пахтять... І ні клопоту, ні турбот... Ти подивися на мене... Ха-ха-ха! Та кожий скаже, що я твоя сестра... А через що? Я не люблю журити ся, клопотати ся, а живу так, як мені хочеться...

І дійсно, Віра Андріївна прямо таки могла зачарувати своїми чорними, блискучими очима і ще зовсім свіжим лицем, на котрому грала раз-у-раз усмішка, повна ніжної, тонкої, пахучої розпусти. І ся розпушта проглядувала скрізь по всій її фігурі, і в високому повному стані, обтягнутому міцно темним платтям і в чорних товстих косах, закручених на потилиці, і в руці маленькій, біленькій, і в погляді, і в поступі, і в голосі. Проглядувала ся розпушта і по всій кімнаті, гляділа з стінних малюнків, на котрих були намальовані голі тіла, проглядувала в мягких канапках, в полутіни закутків, в альбомах з голими тілами, в Поль-де-Коці, що лежав на столі, в амурах, що цілували ся на занавісах, на килимках з Геркулесами і Венерами. Чулась вона в тонких, острих пахощах, що розливали ся від Віри Андріївни, співала з нот циганських романсів, звеніла з мандоліни, що висіла на стіні, дивила ся з розкішного ліжка з горою подушок.

— Не всі так думають, як ви, мамо, і... не всі так живуть! — тихо промовив Вася, глянувши скося на малюнок. — Як би всі так думали, так...

— Ну, ну, „так“ що?

— Так не було-б ні шкіл, ні освіти, нічого!

— Ха-ха-ха! — весело розсміялась Віра Андріївна. — Ах, ти просвітитель мій! Ну, на віщо воно тобі? Хиба ти допоможеш мужичкам? Хиба для тебе ся праця? Мужички тільки розтягнуть твоє добро, обманять тебе і тим же скінчить ся. Ну, на віщо ти

відставив Сірізмунда Станіславича? Хіба ти краще його тямив у хазайстві?

— Я хочу сам працювати, а не ледарем бути.

— Та хіба ти вік ледарем будеш? Ти скінчиш університет...

— Я кидаю університет! — нахилив голову Вася.

— О! сеж на віщо?

— А на віщо я буду в йому? Що він дає? Буду тут жити, хазайствувати, працювати для свого діла...

— Надінеш кирею, женишся на Гальці, повикидаєш з будинку рояль, книжки... Ха-ха-ха! Наведеш дядьків... Ха-ха-ха-ха!

— Дядьки такі-ж люди, як і ми.

— О, звісно, звісно! Ха-ха-ха-ха! Дьоготь, регіт, лайка... Зробиш школу в залі, будеш читати їм, як у ту неділю в клуні; тепер тут я, а тоді вже, звісно, мене не буде.

— Мамо, на віщо ся іронія? Я-ж не сьміюсь з вашого життя, я не сьміюсь, що ви...

— Що я живу погано? Правда? правда?

— Я сього не говорю...

— Але думаєш...? Ха-ха-ха! Ну, так знай же, що й я лібералка! Ти з одного боку ліберал, а я з другого... Ну, нічого, нічого! Ти краще сядь коло мене, обійми мене... Не хочеш? Ну, я коло тебе сяду... От так... Ну? Я ж твоя мама? Ти-ж любиш свою маму? Правда? Мама твоя погана, говорить таке, що й товариш иньший не скаже, живе розпусно, має любовників...

— Ах, мамо, на віщо се?

— Ні, ні, треба, треба... Я бачу і ти бачиш. Ти осуджуєш. Я бачу... Осуджуєш, правда? — поглажуючи губа Васі заглядала йому в очі Віра Андріївна.

— Не мені судить вас! — помовчавши тихо промовив Вася і жалко йому до сліз стало матір.

— Ну, значить, ще любиш свою маму! — весело сказала Віра Андріївна. — Любиш, любиш! Ну, а як любиш, то кинеш сї химери, кинеш?

— Е, мамо, — відсунувся зараз же Вася, — я таких підходів не люблю...

— Вася! се не підходи, не підходи, їй Богу, Вася, голубе, се не підходи! Я так... Ну, як собі хочеш, роби все, тільки се — не підходи... Сядь коло мене, сядь! Ну, так! Віриш, що не підходи?

— Та... вірю...

— Ні, не віриш, але я тобі говорю, що се не підходи! Роби, як хочеш! Я-ж бачу все одно, що сі ідеї недовговічні в тобі. Ну, подумай собі: ти молодий, ти ще не жив... Ти проведеш свою молодість в отсій сорочці, на дошках... Та сам потім заплачеш... Краще поїхав би в город, погуляв з товаришами, пожив би, як треба жити... Га, любий?

— Е, мамо! — сумно махнув рукою Вася. — Я вже жив так, остогидло!

— А ти спочинь! Звісно, надокучає одно, спокою треба! А головню, не по багату живи... От, як я... Ха-ха-ха! То спочиваю, то „живу“.

— Ні, мамо! — твердо промовив Вася і встав, злегка відвівши руку Віри Андріївни зі своїх плечий. — Мої наміри тверді. Се моє останнє слово... Я кинув те життя і починаю нове... До вас же я повернувся, як до рідної людини, до матери, а ви — гірко всміхнувшись він — сьмістесь із мене!

— Та як же! Ну, ну, не сердь ся, ну, сядь! Ну, поговоримо! Куди-ж ти? Посидь іще!

Вася сів. Віра Андріївна тихо прихилила його голову собі на груди, заглянула йому в очі і почала гладити тихенько і ніжно по щоці. І під се погладжування так тепло зробилось Васі, так мило, так жаль чогось себе, що прийшлося повернути голову і сховати лице під рукою матери.

— Так ти не осуджуєш своєї гідкої мамі? — тихо-тихо промовила Віра Андріївна і почула, як серце її дуже-дуже забилося, чекаючи одвіту.

— Ні! — прошепотів Вася і йому ще жальніше зробилось і себе і матери, котра в сю хвилину щасливо і радісно посьміхалась, дивлячись кудись далеко-далеко.

— Можна? — почув ся голос за дверима і не дождаючись одвіту в кімнату швидко ввійшов добродій у чесунчовім піджаці, широких, модних штанах, чорнявий, високий, вусатий.

— Нещастє, Віро Андріївно! — промовив він сїдаючи на кріслі.

— Яке? — схопилась Віра Андріївна і трохи зблідла.

— Упала дівка в барабан і одірвало шматок ноги...

— О, Боже! Де вона? де?

— Та ви не турбуйтеся так...

— Я тебе питаю, де вона, де? — крикнула Віра Андріївна.

— Ми не одні, Віро Андріївно! — змішався добродій погляdivши на Васю, котрий стояв блідий чекаючи одвіту.

— Ах, Господи! Я тебе питаю, Сігізмунде, де вона, а не скільки нас тут! Та говори-ж, говори, де вона? І дуже, дуже?

— Та нічого... Коло білої кухні, привезли її...

Віра Андріївна і Вася зараз же вибігли.

Через пів години Віра Андріївна вернула ся розхвилювана, сердита і бліда.

— Се все через сього дурня, через сього божевільного, через сина мого! — накинулася вона на Сігізмунда Станіславича. — „Ідеї, халяйство“! А ти де був?

— Я-ж їздив на поле, я-ж тепер в одставці! — усміхнувся Сігізмунд Станіславич. — Звісно, Василь Семенич нікого не поставив для присмотру, дівки розгулялись, почали борюкати ся, ну, і впала...

— О, Господи! я не можу без жаху згадати ногу! Пальці одірвані... один ще висів на шкуринці... мясо червоне... кров... Ух! треба руки вимити... Я вся в крові...

— Се-ж чого?!

— Перевязувала ногу... О, Боже, Боже! Яке нещастя! Ні, ні! Годі! Що хочеш роби, а як небудь вибий сі ідеї з його голови, бо не одна ще порве собі ногу в барабані. Як знаєш, придумай, видумай... Дай сюди рвущик! Видумай, милий, видумай! Сеж не можна так! А потім от що: зроби се для мене! Відвези сю дівку в Київ у больницу! Візьми гроший, на тобі сто, двісті карбованців, тільки нехай вилічать її!

— Та що ти, на віщо сто, двісті? Карбованців двадцять буде.

— Ну, словом, скільки буде треба. Вези її, вези!

— Та можна й тут.

— Ні, ні! Ну, я тебе прошу, ну, для мене, голубе, повези її сам, здай лікаря хорошому! Вези зараз її, ще на поїзд поспієте!

— Та що ти? Як же так зараз, можна завтра...

— Ні, ні! Ах, Боже, вона-ж мучить ся, Сігізмунде!

— Ех! — махнув з досадою рукою Сігізмунд і вийшов.

— Сігізмунде, Сігізмунде! — схопила ся в мить Віра Андріївна щось згадавши. — Сігізмунде!

— Ну, чого ще? — відчиняючи двері похмуро промовив Сігізмунд.

— Не забудь же що небудь вигадати, щоб нарозумить Василя... Видумай!

— Та добре.

— Так зараз їдеш?

— Та зараз же... Яке милосерде проявилось...

II.

На другий день була субота і Вася сам давав робочим тижневий розчет. Сонце вже сідало і тільки верхи залізної криші ще були залиті проміннями мов золотом. З поля бігли двором корови, телята задравши хвости, вибрикували коні, мекали вівці, ревли воли, чув ся десь за клунею голос Петра-пастуха, чогось гукала куховарка Гапка, реготались строкові хлопці коло дїжки з водою, з села несла ся пісня, десь за садом хтось ахикав, галас, регіт, турбота.

— А куди одіякон, бісова душе! Куди, бодай тобі повилазило!

— Та гони його на Мотрю, він злякається та побіжить прямо в загін.

— Порадь батькови своєму, дурний! — образилась Мотря.

— Нехай, як побачимо ся з ним та з твоїм прапрадідом.

— Дай Боже, щоб скоріше!

— Ач, яка остра! як сокира, що вітер рубає!

— Хай ти скажиш ся!

— Ха-ха-ха-ха!

А перед вікном Васиної кімнати стояла куша чоловіків і дівчат, котрих по одинці Вася викликав і розчитував.

— Семен Нужний!

— Ось!

— За три дні по сімдесять, два десять. Так?

— Та так, паничу! — почував ся Семен Нужний. — Але тут мабуть невольшай ошібка.

— Як?

— Та так... Я, значить ся, був три дні. Але я вїдїл... ще за делом, таки-ж для економії. Потому, виходить, я вже бил чотирі дні, а не три.

— За яким ділом? — похмурился Вася і подумав: „Господи, як пропада українська мова! „За делом“.

— Та я-ж возів учорась Сігізмунда Штаниславича до залізної дороги. Усьо-ж таки день.

— От анафема! — шепнув Іван Галка Семенастому. — І тут урве сім гривень! За те, що дівку піддержував.

— Ну, добре! — одвітив Вася і додав ще сімдесят копійок.

— А се — ніяково протягаючи книжечку промурмотів він — так... дітям вашим книжка. Читати...

— Та у мене, паничу, нема дітей, я удов... — засьміяв ся Семен Нужний, але книжечку взяв, поторкав її пальцем і поклав за пазуху моргнувши хлопцям. Хлопці пирснули і повідвертались.

— Трохим Нужний!

— Тю! та все Нужні! — почулось у купі. — Кому вони нужні?

— Собаці за п'яту ногу!

— Ви були п'ять день?

— Ні, паничу, шість; я бил шість днів.

— О, знов: „бил“, „днів“! — подумав Вася.

— Як же шість? Тут записано п'ять, — подивив ся Вася в книжку, — ну, так! Трохим Нужний п'ять день. Як же так?

— Та мабуть, паничу, забили записати, а я шість днів бил. Ось даже спросіть, у кого вам буде завгодно...

— Ох, як коверкають, ох, як коверкають! — з мукою думав Вася і не розбираючи вже давав стільки, скільки йому казали, не забуваючи кожному всунути книжечку.

— Ану, ви, чорняві на три пальці під носом! розступіть ся, дайте дорогу!

— Еге-ж, який проворний, підожди трохи!

— Та мені ніколи.

— Ну, а ти-ж бачиш, що ми танцюємо, потанцюй і ти.

— Та, їй Богу, ніколи. Мене панич швидко розчитають.

— Що там таке? — спитав Вася розчитуючи вже дівчат.

— Та парубок хоче розчет...

— А як його звуть?

— Корній Буряк, Буряк! — крикнув парубок.

— За тиждень?

— Тиждень.

— Ну, йди, бери!

— А книжка-ж на що, паничу?

— Прочитаєш завтра! — одвітив Вася і нахилив ся до грошей.

Парубок подивив ся на книжку, на дівчат, здвигнув плечима і протоптившись побіг за чоловіками, що сходили вже на греблю.

— Ну, й чудасія! — крикнув він наздогнавши їх. — На придачу книжка!

— І тобі? — спитали декотрі.

— І вам хйба дав?

— Дав.

— Тю! На віщо-ж се?

— Ану, яка в тебе... „Від чо-о-го вмер-ла Ме-ла-ся“.
І в мене така. Щож се за знак?

— Може се... що небудь... таке... — покрутив пальцем коло лоба Семен Нужний. — Розумне!

— Буде тобі розумне, — похмуро кинув Трохим, — як побачить становий!

— Ну, да!

— От тобі й „ну, да“! Хйба не памятаєш, що було торік Карачівському учителеви, як знайшли у його книжки?

— Та то-ж багато... А у мене одна.

— То все одно... Не бій ся, як би що путнє, не давав би він даром... Кумедний, кумедний, а такого Москаля підвезе, що... знати-нем...

— Та де там! — вмішав ся Галка. — Хйба такий що зробить? Забавляєть ся прямо в жиру тай годі! Він плохий! Ти-ж чув, що він сьогодні говорив: „Я, каже, хочу з вами жити, як брат з братами. Я, каже, раз-у-раз можу і хочу бути вам у пригоді“.

— Аякже! — вірь йому! Говорити веє можна.

— А що то він щось за якесь „просьвіщеніє“ казав. Усе щось „просьвіщеніє та просьвіщеніє“?

— Та дурний!

— Хто?

— Та хоч би й панич. Меле, меле... Тут їсти аж душа бо-лить, а він щось базіка... Хоч би вже в школу їхав скоріще.

— Та він, кажуть, уже не поїде в школу, хазяйнувати буде. Та за Галькою бігати...

— Та ну?

— Побий мене Бог!

— Ну, й дурний. Попав дівку, катає її на шарабанах, дарує хустки, вчить читати.

— Дуріють пани!

— Чисто, що дуріють. Тепер книжечки дає. Ну, куди я її притулю! — Витягнув Семен Нужний книжечку і розпав на пальцях.

— А на цигарки! Не зна куди діти.

— Тю! що то забита голова... Ану-ко, дай тютюню! Побачимо, як то воно з буки-аз-ба закурить ся... Хм... Ач, ще й мяке-енька яка! Ач, ач! Ловка книжечка... Ану, кресни огню... Побачиш, хороша книжечка... Ач!

Стали, зробили цигарки, креснули огню, запалили, похвалили, попрощались і розійшлись по селу, сьміючись з кумедного панича.

А тим часом гомін по трохи стих, зайшло сонце, з другого боку вплив місяць, заморгали далекі зорі, забіліли на горі млини, мов сріблом покриті, зашелестів щось очерет понад ставом, зашепотіли верби, нагинаючись одна до одної і тихо-тихо стало. Пройшли дівчата, прогомоніли, і знов ще тихіше стало.

Під водяним млином на якомусь пні сиділи Вася і Галя обнявшись, щільненько притулившись.

— Чого ви так дивитесь на мене? — нахилила голову Галя. — Я не люблю так!

— Любуюсь твоїми чудовими очима, твоїми чорними бровами, твоїм милим, хорошим лицем...

— Ну, вже пішли розписувати!

— Любуюсь і думаю! — не слухаючи говорив Вася. — Пропаде ся краса дарма! Пропаде!

— А може не дарма? — засьміялась Галя і подивилась прямо в лице Васі.

— Продаси?

— Купить!

— Що дати?

— Що?... Що?...

Галя замислилась, потім глянула на Васю, обняла, поцілувала, одпихнула і промовила:

— Нічого...

— Як же так?

— Комусь иньшому продала-б, а вам ні.

— А все таки продала-б?

— А щож! дивить ся? Пхі!

— Галя! — похитав головою Вася. — На віщо ти так говориш? Як тобі не сором!

— Ха-ха-ха! — ніяково розсьміялась Галя. — А ви й повірили?

— А повірив і вірю, що продаси...

Галя промовчала і дивилась на греблю, над котрою схилились верби і мов діти закривали, обкутували її тінню, щоб місяць не мішав заспокоїтись натовченій, натруженій за день. Дивилась на ставок, що хлюпався хвилями ледве не біля її ніг, дивилась на хатки залиті місяцевим світлом, на панський будинок, що глядів у ставок з високої гори, на далекі гаї, на широке поле з розкиданими по йому скиртами, дивилась, пильно дивилась, а бачила зовсім инше. Мовчав і Вася, і теж дивився, і теж бачив инше.

— Ви бачили мою сестру Марійку? — тихо спитала Галя не повертаючи голови і все дивлячись кудись.

— Ні, не бачив! Чув за неї, що вона... продала?

— Жаль, що не бачили! От хороша, так хороша!

— Краща за тебе!

— Хм! куди мені! Висока, біла, брови чорні-чорні... А одягнута як! От одягнута! Усякі кохточки, спідниці панські, шляпи, перстені... От!

— Аж очі загорілись, як за кохточки почала, — сьміявся Вася, — мабуть завидно?

— А завидно!

— Так чого-ж? Давав же тобі лікар той 50 карбованців, щоб пішли до його. Біжи, він пошле все.

— А ви думаєте не піду? — швидко повернувшись до його Галя і блиснула очима. — І піду!

— І пропадеш!

— Чорт його бери! Вже краще, ніж тут у сьому паскудному селі пропадати. Самі-ж кажете, що краса дарма пропаде. Ну, й не буде дарма.

— І мене покинеш? — тихо спитав Вася.

Галя мовчала.

— Ет! — махнула з досадою рукою Галя.

— Що „ет“?

— Охота питати? Знаєте-ж, що не покину, так ще...

— Хиба так дуже любиш? — притягаючи її до себе заглянув він їй у вічі.

— І люблю, дурна!

— За щож ти любиш?

— За що? — подивилась йому в лице Галя, трохи відкинувшись назад. — Хто його зна за що!

— От такої!

— Їй Богу, й сама добре не знаю! Ви такий добрий, хороший

— Тай парубки є добрі, хороші..

— Та є...

— Так чого-ж ти парубка не полюбила?

— Парубка?... Ні, парубка я не полюбила-б. Не змогла-б.

Вони такі брудні, лають ся... Ні... А ви... такі гарні, чистенькі...

Потім ви якісь такі чудні собі...

— Се-ж як? — засьміяв ся Вася.

— Ану, так, чудні... Одягаєтесь у просте, роздаєть книжки говорите по мужицькому... Такі собі плохенькі, добренькі...

„От і ся чудним називає!“ — подумав Вася і промовив:

— А хіба се погано?

— Та не погано, але чудно! От за се більш і люблю вас!

— Хіба любиш? А вийдеш заміж і забудеш.

— Я заміж ніколи не піду.

— Як так?

— А так. Не бачила якого небудь мужика та роботи сієї...

Та ще після вас... До вас ще може й пішла-б... А тепер... Ну, як я тепер піду за иньшого?... Ну, як? як? Як я піду, як я люблю мого гарненького, любого панича, краще-б я його не бачила... Хай вони загинуть!... Ви мені тільки одно скажіть: чи всі пани такі хороші, як ви?... От як би!...

— Люди, Галю, скрізь однакові: є й хороші, є й погані...

— І краще-б ва-а-с?... — протягнула ласкаво-ласкаво Галя і положила його голову собі на груди.

— А я-ж що таке? — всьміхнув ся Вася обнімаючи її і почувачуючи, як кров гарячим полум'ям ударила в голову.

— А таки, що за вас... пішла-б, здаєть ся, у саме пекло...

— І до мене? — прошепотів Вася.

Галя нічого не одвітила, тільки притулилась, обняла, подивилась у лице і гарячими губами впила в його губи. І почув Вася, як затремтів її стан під рукою, як захвилювались високі груди, як забилося дуже-дуже його серце... Десь далеко кинув ся в очи місяць, блиснули її очі, пройшла перед очима його кімната, і тут же чогось згадалась мати, її веселий глум, цікавий малюнок, ідеї... Вася опам'ятував ся.

— Так пішла-б? — знов спитав він і трохи відсунув ся.

— Пішла-б... — важко дихаючи прошепотіла Галя.

— Сьогодні? зараз?

- Зараз...
- І не побоялась?
- Чого?
- Батька, людей?
- Пхі!
- А сором? а... щож потім?
- Клопоти! за те поживу!!

І знову Галя припала, знов пахнуло на Васю пеклом кохання, знов стан перегнув ся, захвилював ся, але Вася здержав ся, знов відсунув ся і тихо почав:

— Ні, Галю... Я не хочу брати на себе гріха... Не хочу... бо люблю тебе... Вірь, Галю, що той, котрий буде збивати тебе на таке і буде казати, що любить, бреше. Бреше, бо не ти йому потрібна, а тіло твоє...

Галя подивилась на його, зітхнула, відсунулась і нахилила голову.

— Ти думаєш, чого я тебе люблю? Чого? — нахилив ся до неї Вася. Галя мовчала.

— Того, що ти чиста, нетронута... Хіба-б я тебе любив як би ти була „такою“? Ніколи! А що було-б, як би ти пішла до мене? Сором, глум... Ну, покохались, а там...? Прийшлось би... Та що говорити... Зробилась би такою, як ті, що їх купують на одну ніч. Фі, гидко! І ти, ти, така хороша, мила, була-б такою? І я винен? Ні! Рік тому назад я-б сього не сказав, а тепер... Знаєш, Галю, я тепер зовсім иньший... Тепер я не можу згубити тебе... Краще виходь заміж, хіба таки не знайдеть ся чоловіка на селі до вподоби тобі? Краще-ж чесно жити, ніж бути... шлюхою. Приємно-б тобі було, як би тебе назвав хто шлюхою? Га?

— Нехай би спробував! — криво всміхалась Галя піднявши голову, але зараз ще нижче нахилила її і змовкла.

— Отто-ж то! — зрадів Вася. — Сама знаєш... Але ти не знаєш, які гидкі вони... Господи! І ти була-б такою?...

Галя мовчала. Помовчав трохи й Вася і знов почав:

— Хіба вони живуть?... Що з того, що у їх є гроші, одежа... А є у їх радість коли? А сором? Та що одежа? Он, ходжу-ж я в простій сорочці і нічого... А гроші?... Тьфу тай годі... За те настає старість, вони застають ся самі, кожний плює на їх, там голод, холод... І ти-б хотіла сього?

Галя мовчала.

— Ні, не варт купувати таке добро ціною якого-б не було кохання... І ніколи я не візьму на свою душу такого гріха — і тебе прошу, Галя, як буду я як небудь... коли... так... розпалаюсь — словом, забудусь, ти здержуй мене...

— Чудні ви, паничу! — зітхнула Галя і встала.

— Куди-ж ти? Постій, ще рано...

— Ні, час уже до дому, спати вже хочеться! — в холодком у голосі одвітила Галя і потягнулась. Вася теж устав, обняв її і пригорнув до себе шепочучи:

— Хиба не краще без „того“ кохати ся? Хиба не мило так... Дивись: місяць, зорі... скрізь так гарно... Сам Бог тепер дивиться на нас...

— Чудні ви... — всміхнулась Галя і потихеньку відвівши від стану його руку промовила:

— Ну, час уже... Ви не проводжайте мене до дому, а то парубки і так проходу не дають... Прощайте!

— Прощай, моя голубко, прощай! Завтра я прийду до тебе...

Поцілувались, пригорнулись, Галя знов усміхнулась і тихенько розійшлись оглядаючись, доки не поховались: одна за хатами, а другий за вербами.

„Ні, ні! так не можна, так не можна! — думав Вася піднімаючись на гору. — Тут не те, не те... Вона мене не зрозуміла, я бачив, бачив... Щож робити, щож робити?... Звісно, вона заміж тепер не піде... Але й допустити до... лікаря теж не можна... От, Господи! Не можу-ж я сам женити ся на ній... Чого-ж не можу? Не можу, не можу... Мати... Ну, та що? Чого-ж не можу? Вона мене любить так, як ніхто любити не буде, я її... я її теж люблю... Ну, так, люблю... Але женити ся... Бррр! Але щож тут такого? Женять ся-ж інші, чесні... на простих дівчатах... Тільки треба бути чесним і твердим... Головно, твердим... Як брати ся за такі ідеї, так і робити так... Треба твердим бути, от що!“

Але тут нагадувались товариші, панночки, нагадував ся Київ, ресторани, згадував ся університет, і Вася знов починав напоминати себе бути твердим. І думка ся не дала йому довго заснути.

III.

З сією думкою прокинувся він на другий день, з сією думкою напив ся чаю, походив з нею по саду і нарешті поїхав верхи в поле „обмислити й рішити її“. І лежачи на могилі високій, з давніх-

давен ніколи неораній він малював собі такі картини. Ось він уже жонатий на Галі... До його приїжджають товариші... Щож тут такого? Хиба як у його буде жінкою Галя, то не можуть приїхати товариші? Вона вже вмів гарно балакати і по російському і по українському. Знає елементарні науки. У їх школа. Вона вчить сільських дітей читати, писати. Він по хазяйству. Треба буде тільки наняти ще одного прикащика. Виписують ноти, вона вчить ся грати. А там діти... Його діти, його діти! Господи, та чим же погана така картина?! А Галя? Та вона-ж так зрадіє, що їй вимовити не можна. Така-ж радість їй буде, що з-за однієї сеї радості треба женити ся. Ні! годі думати, треба бути твердим! Він зараз їде до дому, одягаєть ся і йде до Галі. Тільки не треба поки що матери говорити, бо... Словом, не треба поки що...

І наче боячись, щоб не пройшов сей чудовий настрій, щоб не вернулись усякі „малодушні“ думки, він піймав стриноженого коня, загнугдав, сів, гикнув і вихром полетів до дому. Одягшись у широкі, сині штани, в червоний, козацький жупан, насунувши на бакир сиву, високу, теж козацьку з червоним верхом шапку, нікому нічого не говорячи пішов він веселий, радісний на село. Сонце вже почало наближати ся на полудень. На селі було тихо-тихо, тільки де-не-де вилетить на тин півень, кукурікне, гордо озирнеть ся навкруги і знов заховаєть ся за тин. Коло иньших хат сиділи в холодку жінки обложені дітьми, иводі вилітав відкілься з берега регіт, пісня, але зараз же і змовкало; в пилу на дорозі купались і тріпались горобці, грались у хаток купками діти. Вася радісно і весело дивив ся навкруги, уклоняв ся жінкам, сьміяв ся з півня, обминав горобців, жаліючи спугнуть їх, і ледве здержував бажання обняти і перецілувати всіх діток замурзаних, забрьоханих, замацапурених. І таки не здержав ся, підійшов до однієї купки, взяв маленького в одній сорочечці хлопчика, посадив собі на руки і спитав:

— Як тебе звуть? Га?

Дітки при такій okazji спершу, звісно, хотіли махнути хто куди попаде, далі декотрі вже роззявили роти, щоб заплакати як слід від такої образи, хоча вже бігти роздумали, а ще далі (побачивши, що особливої біди для їх не зобачаєть ся) трохи по-заспокоювались і почали навіть роздивляти ся на чудернацького дядька. Посажений же на руки, як розчинив рота й очі похолонувши від страшеного жаху, так і зостав ся, дивлячись прямо в рот Васі.

— Як його звуть? — спитав Вася у купки, бачучи, що рот і очі хлопця не думають змінити ся.

Дітки мовчали, то подивляючись одно на одного, то посьміхаючись соромливо, то збираючись плакати.

— Хиба ви Німці, що мовчите? — ласкаво засьміяв ся Вася.

Дітки мовчали.

— Ви Німці, чи хто такі? Може Жиди?

— Ні, ми не Жиди! — промовив один хлопчик і скося глянув на Васю.

— А хто-ж ви такі? Турки? Руські?

— Ні, ми не Руські і не Турки! — вже трохи сьміливіше одвітив хлопчик.

— А хто-ж ви?

— Ми Граблівці.

— Як Граблівці? А тут же й Жиди живуть, то й вони-ж Граблівці?

— Ні, вони не Граблівці, вони Граблівські Жиди! А ми Граблівці...

— Хм! Он як! А ви-ж ще робите? Граєтесь? У чого-ж ви граєтесь?

— У Жидів! — засьміяв ся вже хлопчик, при чому декотрі із купки теж засьміялись і почали поглядати позад себе.

— Що там? — зацікавив ся Вася. Дітки розступились і Вася побачив клуночки в бумага, в котрих насипаний був пил. Як то по торговлі, клуночки були різні — і великі, і малі, і не дуже великі, і не дуже малі. Вася засьміяв ся і спитав:

— А хто-ж тут у вас Жидом-лавошником?

— А я! — одвітив сьміючись сьміливіший хлопчик.

— Ану, відваж мені пів фунта сахарю! — показав Вася головою на клуночки і подивившись на посаженого на руки хлопчика спустив його помаленьку на землю. Хлопчик усе так самодивлячись заховав ся за дівчинку, що посьміхала ся на Васю. Лавошник засоромив ся і нахилив голову.

— Ну, чого-ж ти? Ось на тобі навіть гроші за сахарь! Отсе вам усім! Ну, відваж же пів фунта! Я-ж купую у тебе!

Лавошник несьміливо взяв двадцять копійок, заховав у кишеню і сьміючись подав Васі один самий великий клунок. Вася посьміхаючись узяв, розгорнув трохи і хотів подивити ся в середину

клуночка, як в мить клуночок розгорнув ся, пил висинав ся і в руках Васі зосталась тільки бумажка.

— Розсип-палось... — дивлячись на бумажку засьміяв ся Вася і хотів кинути, але зараз же щось побачивши на ній швидко розгорнув на руці, прочитав і зблід. Бумажка була з його книжечок.

— Де ви взяли сю бумажку? — ласкаво спитав він лавошника.

— А мені татко дали, щоб ми грались! У їх ще є ціла книжка! Вони половину дали мені, а половину дядькови Остапови на цигарки. І в дядька Остапа є така одна. Він уже половину ту скупив, а ще ціла є... Ще на тиждень хопить! — весело додав хлопчик.

— Хм... Ага, ну, добре! Ну, йдіть, дітки! — промовив Вася і дітки підскакуючи-радючи побігли до батька і до дядька Остапа показувати гроші, котрі їм дав за них кумедний дядько. А кумедний дядько зімнавши бумажку в руці йшов і думав:

— Так он як! так он як! Господи! я для їх працюю, роблю... стараюсь освіту дати, допомгти, а вони... На цигарки! Дядько Остап... Ех! та хіба вони можуть розуміти! Ой, сором же який!... Ні, ні, не треба на се вважати! Се може один так... Треба се взнати... Он щось біліє на вікні... Чимсь вікно затулене... Може теж книжкою...

Розбите вікно як раз було затулене книжкою і Васі зробилось так соромно, так гірко, що він хотів зараз же бігти до дому, але згадавши, чого він ішов, пішов далі. І вже його тепер не радували ні цівні, ні купки жінок, уже він не жалів спугнути горобців, не підходив до діток, тепер йому було якось соромно і дуже-дуже ніяково за себе, за свої події. А вдумавшись пильно, чого йшов до Галі, він навіть злякав ся.

— Господи! як же тепер бути? — подумав він і навіть зупинив ся на хвилину серед вулиці. — Як же тепер?... Хоча щож тут такого? Треба бути твердим і йти своєю дорогою... Се нічого, се зо всіма так буває... Вони ще зрозуміють мене... Та се ще нічого не означає... Се вікно прямо може так бути, хоча прямо наче умисне... Ні, треба розвідати певно... Певно, певно... Ну, а з Галею? Ні, ні, се все одно... Що задумав, те й роби!

Але сором не проходив, думки йшли далі і малювали йому самі похмурі, погані картини його будущего становища. А ідеї його! Які вони зробились чогось маленькі і навіть...

— Ні, ні! Се нічого не означа! — схоплював ся він. — Се ще не кінець! Треба тільки волі, волі!

І знов сором, думки, і знов схоплювання. На призьбі Галиної хати сидів її батько Панас Кваша, дядько год сорок з лишком, в піджаці того особливого крою, на котрий Українець переробить кожну одежину, яка-б вона європейська не була, в вузеньких штанах, в брилі і босоніж. Біля його з черепочків будував хатки маленький, гарненький хлопчик, схожий на Галя, як дві краплі води, в сорочці задріпаній по саму шия.

— Ну, й Черкес же ловкий з вас, Василю Семеничу! — добродушно вимовив Панас, обдивляючись зі всіх боків Васю за його наближенням.

— Як Черкес? — здивував ся Вася і поздоровкав ся з Панасом. Панас поторсав його руку, трошки посунув ся і одвітив:

— Аякже, сеж черкеська одежина, і шапка й чумерка така...

— О, Господи! — метнулось у Васі з приступом сорому, але він посміхнув ся і промовив:

— Та надокучило нсе одно! Ну, і... той... одяг ся! — А ви-ж як поживаєте, Панасе Трохимовичу? — поспішив він перемінити тему.

— Е, як поживаю! — засміяв ся Панас. — От, як бачите, сидю та стережу отсього люципера! Матери у його нема, так батько за няньку. Он який! — потягнувши за сорочку хлопця радісно засміяв ся він.

— Ой, татку! хатки повалили. От ще!

— О, бачте: сердить ся вже! А не сердь ся на татка!

— Ой, татку! Ну, їй Богу...

— Ну, ну, не буду! Ач, сердитий!

— А Галі мабуть нема дома? — спитав Вася.

— Галя? Вона у сусідів. Сину, бігай до Макаренків, покликай Галя, скажи, що панич прийшли. Та хутко, ногами мені біжи! Ну!

Хлопчик підняв ся, кинув останній погляд на черепочки і побіг, піднімаючи сорочкою і ногами стовбики пилу.

— Люблю сучих дітей! — з тихою, ласкавою посмішкою повернув ся Панас до Васі. — Люблю, що говорить! Ну, тай роблять же вони за те зі мною, що хотять. Коверзують. Он хоч би Марійка! Захотіла — пішла, тепер ся Галина теж. Коло самого батька до паничів залицяєть ся, хе-хе-хе-хе!

І Панас засьміяв ся предобродушним сьміхом поглядаючи на Васю, котрий при сих нежданних словах страшенно змішав ся, почервонів і не знав, що йому казати. А Панас говорив собі далі, мов не примічаючи нічого:

— Так таки коло мого носа цілуєть ся з ним. А я мовчи. Мовчи, бо розсердить ся. Хе-хе-хе-хе!

— Чи не навмисне се він? — подумав Вася і скося подивив ся на Панаса, але той сьміяв ся так просто, ясно, що ся думка зараз же щезла, і Васі захотіло ся, дуже захотіло ся сказати йому: „А панич сей за се назве її жінкою“, але... чогось не сказав, тільки нахилив голову і нахмурился. Панас ще посьміявшись похитав головою, пробуркотів щось і теж задумав ся. Потім піднявши голову подивив ся на замисленого Вася і спитав:

— Що зажурились, Василю Семеничу? Що рано женились? Вася підняв голову, посьміхнувся і одвітив:

— Ні, так думаю, як то люди не хотять бачити свого добра! От хоч би наші Граблівці! Ви-ж знаєте, я давав їм книжки!

— Еге-ж, еге-ж! — хитав головою Панас, ще не розуміючи, до чого йдеть ся.

— Тай не тільки книжки... Хиба тут одні книжки?

— Ну, так, ну, так...

— Я їм ладен усім помагати... А вони на цигарки порвали книжки, дітям на іграшки дали...

— Та що ви хочете — мужик, одно слово. Хиба він тямить що?

— Але-ж тут для його користи! — горячо вирвало ся у Васі. — Тут користь його власна! Я-ж хотів, щоб допомогти їм, щоб їм жилось краще!

— Е, паничу, — усьміхнувся Панас, — що то за слово „краще“? Хто зна, що краще, а що ні? Ніхто. Одному те краще, а другому те...

— Ні, тут кожний скаже, що освіта краще, ніж темрява...

— Е, паничу, не вірте; не вірте, Василю Семеничу! Ніхто не зна, що краще в сьвітї, ніхто не скаже, хто щасливіше, краще живе. От, скажем, я. У мене померла жінка. Здаєть ся, горе таке, що й жити не можна, а я живу, та ще й радуюсь. Так то... Той дума, що панам добре, той дума, що попам добре, та завидують, та завидують. А по мойому всяк і щасливий і нещасливий і нема ні більше щасливих, ні більше нещасливих. Хто щасливіший, той

і нещасливіший. Сьмієтесь? А так, так. От візьмем приміром так. Я кидаю снопи, або кошу в полі. Сонце пече, руки болять, піт, пил... аж млісно робить ся. Так? Ну, і знаю, що пан сидить тепер у горницях і його й сонце не пече і піт йому не ллється, але ви думаєте, що йому краще? Хе-хе-хе-хе! Ні, ні! Я покошу, втомлюсь, а потім піду, напюсь води, ляжу в холодильник і так гарно мені стане після сонця та коси, що ні за які-б панські горниці не проміняв би того холодку. От що! Та візьмим хоч скотину, ну, коний, чи що... Ну, приміром я їду кінями. От я чогось розсердив ся. Звісно, чоловік хоч сам винуватий, хоч хто другий, зараз коний бити. Ну, і беш уже не розбираючи; але якось приходить ся, що якомусь та більше дістанеть ся. От як уже, значить, охолонеш, тут і візьме тебе жаль за коний, а надто за того, котрому більше дісталось. Ну, і вже, звісно, потім йому і сінця більше, і вівсеця, і в роботу иноді пожалієш. Звісно, се поки забудеть ся, а там знов по старому. От вам і виходить, що він не виграв і не програв. Йому дісталось більше, за теж і жаліли потім більше... Оттак, Василю Семеничу, і з людьми! Того доля придусить, але й пожаліє, того-ж і не дусить і не жаліє... От і квіта! Пан має свої радощі, але є у його й горе; мужик має теж і радощі й горе. Кому більше радощів, тому й горя більше. Та воно не иньчому й не може бути. За щож би то Бог одному давав багато, а другому мало? Ні, так не можна... От і ви. Хочете зробити краще... А хіба ви знаєте, чи краще буде їм від книжок ваших? Воно може й краще з одного боку, а з другого й гірше... Он що! А краще всього жити, як живеть ся та Господь дає!

— Ні, Панасе Трохимовичу! — одвітив Вася подумавши. — Се не так...

— А не так, то як хочете! Купив, не купив, а поторгувати можна! — засьміяв ся Панас Трохимович і побачивши Галю з хлопчиком додав:

— Живи, як живеть ся! Так то... — І задумав ся.

— А може й так! — подумав Вася і від сієї думки ідея його зробила ся ще меншою, навіть нікчемною.

— Чого-ж ви сидите тут? — зачервонівшись і задихавшись промовила Галя підбігши. — Гайда в хату! Тату...

— Ідїть, ідїть, я ще посижу трохи! А ти там, Галю, вареничків витягни, принеси меду з льоху! Може Василь Семенич закусять!

— Ні, спасибі, я обідав! — підняв ся Вася і пішов за Галею в хату, почувши себе якось ніяково, але твердячи одну думку: — Треба бути твердим, треба бути твердим!

Ввійшовши в хату Галя хотіла виймати вареники, поставила вже навіть на стіл полумисок, але Вася спинив її.

— Не треба, голубко, не треба! Йй Богу, мені зовсім не до їжи! (Господи, як бути?) Краще сядь коло мене! Ну, так! Скажи, ти дуже-дуже любиш мене? Скажи мені щиро-щиро, як перед самим Богом!

— Та що се ви? — засьміялась Галя.

— Ні, ти не сьмій ся, скажи! Ну, любиш?

— Господи! та я-ж вам уже сто раз казала! Ну, люблю, люблю, люблю... Так?

— Так... Ну, так от що... А ти дуже любиш? (Треба бути чесним, треба бути твердим).

— Дуже, дуже, дуже...

— Ну, так от що: хочеш за мене заміж? — І Вася ніяково посьміхаючись, викидаючи став дивити ся їй в лице, котре спершу счервоніло, потім зблідло і нарешті засьміялось і зробило ся знов спокійним.

— Вигадайте ще що! — промовила вона.

— Та я тебе навсправжки питаю, хочеш? — знов запитав Вася і почав з якимсь вижиданням слідкувати за Галею.

— Та ви таки справді? Не жартуєте? — зблідши спитала тихо Галя і нильно подивила ся на Васю, котрий то хмурился, то ніяково посьміхав ся, то дивив ся їй в лице, замираючи від якогось жаху.

— Звісно, справді, — усьміхнув ся Вася, — щож тут такого? Ну, щож, підеш? Ну?

Галя мовчала і замислившись дивила ся кудись через голову Васі. А Вася дивив ся на неї і ждав.

— Ні, — відмовила нарешті Галя тихо і наче спокійно, — се ваша химера!

— Та ти мені скажи: підеш? — знов усьміхнув ся Вася, і почувши, що Галя побачила сей посьміх, нахилив голову і почервонів.

— Ні, не підю! — одвітила Галя.

— Чого-ж не підеш? як? — наче-б то дуже здивував ся крикнув Вася і навіть устав із лави, але глянувши на Галю змовк, змішав ся і знов сів.

— Так не підеш? — тихо промовив він. — Чого-ж не підеш?

— Хиба ви самі не знаєте? — спитала Галя.

— А не знаю!

— Хиба я вам пара?

І замовчали обоє.

— Одного я тільки не розумію, — почала Галя тихо і навіть весело, — на віщо се ви таке видумали? Хиба ви перше не думали об сій?

— Думав.

— Ну, то й я-ж думала... І видумали, ха-ха-ха! — весело засьміялась Галя. — Я думала і давно вже рішила...

Вася попробував теж засьміятися, але тільки скривився. Посидівши ще трохи він попрощався, видумав, що у його розболілась голова, щоб не задержували, і ледви не вибіг із хати. І соромно, і легко, і важко було йому. А більш усього соромно за сей жупан, у котрому йому тепер прямо мука була йти по селу. „Черкес!“ — думав він з полум'ям у лиці, і не дивлячись ні на кого, не піднімаючи голови швидко йшов селом.

— А я вас, паничу, шукаю! — в мить по заду його почувся голос Каті, так що Вася навіть здригнувся.

— За яким ще бісом? — розсердився він. — Чого треба?

— Та вас кличуть пані! Там гості приїхали, якісь паничі з Сігізмундом Станіславичем.

— Гості? паничі? з Києва?

— Та я не знаю. Вас покликати послали.

— Добре, добре! Так ти знаєш що: ти не йди у горниці, нічого не кажи, словом, зовсім не показуйся пані на очі, я сам піду. Іди собі на село, чи купатися, куди хочеш.

— Та мені не можна.

— Ну, куди хочеш, тільки не говори, що бачила мене, я сам зараз іду.

І думаючи об однім, боячись тільки одного — щоб не побачили його „червоного Черкеса“, як він звав тепер жупан, Вася крадучись мов злодій побіг по під тином, переліз у сад, побіг садом і підкравшись до розчиненого вікна своєї кімнати вліз у його і почав швидко й нервово роздягатися. Зімнявши „Черкеса“ і всю одягу, передягнувши в студентський сюртук він схопив „Черкеса“, книжки, що лежали купами на столі, замотав їх у якесь лахміття, що лежало на скрині, і засунув далеко під ліжку. Потім кинув

туди бриля, шапку, пошукав ще дечого очима, і не знайшовши нічого більше, тяжко зітхнув і пішов у залю, з котрої чути були знайомі голоси товаришів.

— О! ось і він! — Піднялись зараз же всі, як тільки він увійшов.

— А ми, брат, за тобою! — почав Петя Лампадніков, як тільки перші привіти скінчились і всі трохи заспокоїлись. — Он і Сашка і Ванька з тою-ж метою сюди приїхали!

— Се куди? — спитав Вася не розуміючи.

— Прямісько в Київ! Скучили вже за тобою! Тай тобі, я думаю, тут не весело?

— Ні, нічого, — криво всміхнувся Вася і поспішив спитати: — Ви вже давно приїхали?

— Ні, з годину, не більше! Так поїдеш?

— Та що ти, Бог з тобою! — засьміявся Вася. — Не вспів приїхати, вже й знов їхати! Ти все той самий!

— Ну, а щож? На що міняти ся?

— Е, а наш Вася вміє! — засьміялась Віра Андріївна.

— Як? — ввічливо нахилився до неї Петя.

— Мамо! — суворо перебив Вася. — Чи не можна обійтись без усяких коментарів?

— А! закохався? — так буцїм нічого не знаючи засьміявся Петя і моргнув Вірі Андріївні. — Ну, ми тебе, нехай коханка вибачає, відсіль витягнемо! Се вже як хочеш!

— Ні, я не поїду нікуди! — твердо одвітив Вася. — Я не можу тепер їхати!

— У його тепер ідеї, він книжечку роздає! — знов вмішалась Віра Андріївна.

— Мамо! — гримнув Вася счервонівши весь. — Я вас прошу, не зачіпайте об сїм розмови! Як хочете, щоб я сидів тут, не зачіпайте сього! Я вже сказав вам свої погляди на се і годї! Хоч би тут саме пекло пішло проти мене, хоч би з сього ніколи нічого не вийшло, я не кину, от що! І нікуди звідсіль не поїду! А тепер гайда краще в столову, та нехай гості з дороги закусять! — додав він спокійніше і всі мовчки повставали і пішли за ним.

— Нічого, ми його зломаємо! — шепнув Петя Вірі Андріївні. — Дайте часу!

— Будьте ласкаві, я вам буду дуже дякувати!

— Будьте спокійні! Тільки ви мені підсобляйте!

— О, з великою охотою!

І ломання почалось. Перш усього Петя попрохав „випити з дороги“ і присилував Васю чокнути ся з ним. Потім сказав тост в честь Віри Андріївни „твоїй прекрасної і божественної матері“ і попрохав чокнути ся, потім за минуле випив і присилував до того-ж і Васю, котрий, треба додати, і не дуже противив ся, навіть сам після четвертої чарки крикнувши: „А, се все одно! Пропало! Все одно!“ — Почав пити та ще й усіх частувати.

І не встигло сонце сісти за горою, як Вася був уже зломаний. В той же вечір його мертво-п'яного положили в шарабан, привезли на станцію, перенесли в вагон і поїзд поніс Васю в Київ. А через місяць Петя, Вася, Саша і Ваня, з котрих перші два юнкери, а останні студенти, гуляли по Крещатику і залипались на мавничок.

Прошло два роки. В Шато-де-Флер за окремим столиком сиділо декільки офіцерів. Поуз їх ходили шансонетки парочками і по одинці, бігали льокаї, проходились купчики. Прошли дві шансонетки. В мить один із офіцерів схопив ся, крикнув: „Та не може бути!“ і швидко пішов за шансонетками. Випередивши їх він повернув ся і пішов назад, пильно дивлячись в лице одній. Та скинула на його очима, хотіла по звичаю шансонеток засьміятися і щось сказати, і тільки й вимовила:

— Панич!

— Галя! Так се ти?... А я дивлюсь... Так он як... Ти давно в Києві?... Йй Богу, я... прямо...

Офіцер зовсім змішав ся і не знав, що сказати. Не знала теж і Галя, стоячи й дивлячись на його і радісно, і соромливо, і дивуючись. Помогла їм друга шансонетка, що засьміяла ся промовивши:

— Так я тебе буду ждати, Галя! Я їду!

— Добре, добре! — схопилась і опам'ятувалась Галя. — Та чого-ж ми стоїмо? Гайда, походимо! Чи може вам треба... Вас, здасть ся, чекають товариші?

Галя вже зовсім чисто говорила по російському, тільки зоставав ся український акцент, але се навіть було мило. Се зараз же кинулась Васі в думку, хоча він поспішив їй одвітати:

— Ні, ні! Нічого товариші! Я такий радий, що ми таки побачились! Я шукав тебе! Я чув, що ти таки „продала“! Памятаєш, під млином? Господи! Здасть ся, так недавно було! Ну, що, як ти тепер? „Звізда“, а?

Галя засоромилась. Се стало приємно йому і нагадало ту Галю в простій одежі, палку, щирю Галю-Українку.

— Ну, розкажи, як се було?

— Ет! — махнула вона рукою. — На віщо?

— А ти так само, як і тоді махав рукою! Не забула! — засьміяв ся Вася. Засьміялась і Галя і подивила ся пильно на його.

— І ви не перемінились, тільки кращі зробились! — промовила вона.

— Хиба? А ти теж покращала, ач, яка пишна тепер! А ти дорогá? — запитав він тихо і всьміхнув ся. Галя подивилась на його, всьміхнулась і промовила:

— Для когось дорога, а для вас ні!

— Знов так говориш, як і тоді?

— А ви знов будете так говорити, як і тоді? — всьміхнулась Галя.

— Е, ні! — засьміяв ся Вася. — Я тепер скажу от що: сїдаймо зараз на коний і гайда до мене! Так?

— Нехай так!

— І ти мені все, все розкажеш? Так?

— Хиба ви не знаєте?

— Вперед лікарь?

— Лікарь.

— Потім на сцені являєть ся сестра Марійка? Так?

— Так!

— Ну, далі звісно! Їдемо! Будемо згадувати минуле! А тобі його не жалко, Галю?

— Ет! Ви всеж такий zostались! І охота про таке все говорити!

— Та бо само нагадуєть ся!

— А ви киньте! Краще думайте об чімсь... Ух, зацілюю! — палко прошепотіла вона сїдаючи в екіпаж і притуляючи його руку до свого сорця. Вася всьміхнув ся, сказав кучерови адресу, екіпаж заторохкотів і по хвилині заховав ся за углом.